

Kapuściński,

„Vizsgálat” egy minden gyanú felett álló újságíró ügyében

a felfedező

A lengyel Ryszard Kapuściński (1932–2007) pályája során megfordult mindenütt, ahol történt valami: Dél-Amerika, Ázsia, s főleg kedvenc kontinense, Afrika kaotikus, kavargó forgatagából, válsággócaiból, forradalmakról, polgárháborúkról, éhínségekről, diktatúrák működéséről, diktátorok kegyetlenkedéséről és bukásáról tudósított. Száznál több országban járt, huszonhét forradalom és puccs szemtanúja lehetett, sokszor börtönözték be, s nem ritkán az élete is veszélybe került. Nemcsak otthon, de külföldön is rendkívüli népszerűségnek örvendett. Honfitársai közül őt fordították le a legtöbb nyelvre, opusaiért sok világhírű író, például Gabriel García Márquez, Norman Mailer, Salman Rushdie is lelkesedett. Több nyugati egyetemen adott elő vendégprofesszorként, elhalmozták díjakkal. Esélyes volt a Nobel-díjra is. Meg is érdemelte volna.

„Mágikus újságírás”

Nagy irodalom az övé: írásainak sűrű, lüktető, költői erejű a szövege, szuggesztív az atmoszférája, gazdag az élmény- és tényanyag, hitelesek az emberi portréi, érzéketesek a helyzetképei. A tudósítást, útirajzot, a politikai esszét és a naplót ötvöző írásait irodalmi riportáznak nevezte. (A műfaj megteremtője, a tudósítás irodalmasítója a cseh Egon Erwin Kisch, a száguldó riportert volt, akit Kapuściński is egyik mesterének, elődjének tekintett).

Kapuściński – akár Gabriel García Márquez is – úgy vélte, hogy a jó újságíráshoz a költészetten keresztül vezet az út. Adam Hochschild amerikai író, újságíró egyenesen mágikus újságírásnak tartja a Kapuścińskiét. Salman Rushdie szerint egy Kapuściński többet ér ezer nyafogó, fantáziáló skriblernél, mert különlegesen ötvözi az újságírást és a művészetet, s ezzel lehetővé teszi, hogy közletről megérezzük a háború leírhatatlan borzalmát.

A versesköteteket is publikáló Kapuściński költői vénájának, kitűnő megfigyelőképességének, empátiájának, emberismeretének köszönhetően plasztikusan idézi fel távoli országok, egy másik világ, kultúra ezernyi arcát, lüktető mindennapjait, konfliktusait. Rányítja a szemünket a világra, a történelem láthatatlan mozgatórugóira, rejtett összefüggéseire.

Jó szimatú, bátor újságíró volt, akit mérhetetlen megismerési vágy hajtott. „Titka” azonban ennél jóval több: ő elvegyült, elmerült az idegen közegben. Azt vallotta, az újságíró más emberektől függ, „és a riport talán a leginkább közösen alkotott írói műfaj”, s ezért – egyik kedvenc szerzőjéhez, a történetíró Hérodotoszhoz hasonlóan – az utca emberétől igyekezett minél több információt szerezni.

Utazások Hérodotoszsal

Ars poeticaként is felfogható keretes szerkezetű, vallomásos könyve az *Utazások Hérodotoszsal*, amelyben az ókori szerzőt, s annak a görög-perzsa háború története köré szerveződő vaskos művét, a „világirodalom első nagy riportkönyvét” népszerűsíti. Kedvenc szerzőjét – ahogy például Jan Kott Shakespeare-t – kortársunkká avatja. Rokonléleknek érzi magát vele, mert őt is megfertőzte az utazási láz, ez a gyógyíthatatlan betegség. Számára Hérodotosz tanulmányozásra érdemes kalauz, mérce, példakép, az első, aki „felfedezte a világ multikulturális természetét”. Minduntalan rádöbbenünk, hogy a Történelem általa leírt, megörökített mechanizmusa, erkölcsi tanúsága s az emberi természet semmit sem változott. (A Hérodotosz krónika lengyel fordítása egyébként 1951-ben elkészült, de a kézirat csak 1954 végén jelenhetett meg, mivel áthallásai miatt még a kétezzer ötszáz éve élt történetíró is gyanús szerzőnek számított.)

Kapuściński a krónika jelesebb, véresebb, tanulságosabb eseményeinek részleteit úgy illeszti be saját kalandozásai krónikájába, hogy a hajdan volt és a jelenbeli események közti hasonlóságok, azonosságok nyilvánvalóak legyenek. Szerinte az ókori auktor műve az emlékezet sokarcúságáról, tökéletlenségéről is szól, arról, hogy az emlékezet megfakul, bújócskázik velünk, az emberek arra emlékeznek, amire akarnak, nem pedig a valóságos történésekre. Ezért is olyan fontos, hogy minél gyorsabban, s minél több forrást felhasználva írjuk le, örökítsük meg korunkat.

Irán

Kapuściński egyik főművében, *A sahinsahban* a bonyolult, szenvedő, drámai, ezer sebből vérző, vallásos, egzaltált és misztikus légkörű Irán jelenébe és mindig viharos, kegyetlen, véres történelmébe avat be. Szerinte Timur kora óta, 1600 éve ezen a tájon semmi nem változott, itt soha nem volt nyugalom, a sahek is nyomorúságosan és szégyenteljesen végezték. Ebben az értelmezési keretben helyezi el a Pahlavik – az elődeiknél nem kevésbé véres – történetét. A dinasztia-alapító Reza Khán – puccsal kerül hatalomra 1921-ben, s néhány év múlva sahnak kiáltja ki magát. Kegyetlen uralkodó, hatalmas hadsereget szervez, óriási vagyont harácsol össze, ugyanakkor már ő is próbálkozik országa modernizálásával. A németekkel kiépített szoros kapcsolata miatt 1941 augusztusában az Iránba bevonuló brit hadsereg és a Vörös Hadsereg elmozdítja a trónjáról, s száműzi a dél-afrikai Fokvárosba.

A helyébe az akkor 22 éves fiát, Mohammad Reza Pahlavit ültetik, akit egy jó ideig csak a szórakozás és utazgatás izgat. Később – miután kedvet kap a politikához, s megízleli a hatalom édességét – kegyetlen, korrupst és népszerűtlen uralkodóvá válik. Ötször kísérelnek meg ellene merényletet. Saját kultuszát építi, számára „a dicséret, az elragadtatás a bálványozás és a taps életszükséglet.” Külföldön ugyanakkor senki nem tudja, hogy mi történik Iránban, mert az országot „rózsaszínű cukormázzal leöntött névnapi tortaként tálalták.”

A haladó Mohammad Mosaddagh miniszterelnököt – aki 1951. április 28-án államosítja az olajipart – 1953. augusztus 19-én a CIA segítségével eltávolítják a hatalomból, a puccs so-

rán több ezer embert meggyilkolnak, a néhány nappal korábban Rómába menekült Pahlavi visszatér és diktatúrát vezet be. Kapuściński ezt a kb. 15 oldalas részt az amerikai kiadásban kihúzta, talán amerikai kiadója kérésére. Még valószínűbb azonban, hogy önszántából.

Pahlavi uralmának fő támasza, a belső terror eszköze a tömegmészárlások végrehajtója, a hadsereg. Tőle csak formálisan különül el a nyolc, különböző nevű rendőrség. A megfélemlítettség légkörének fenntartásában meghatározó szerepet játszik az embertelen kínzásai miatt rettegett titkosrendőrség, a SZAVAK: hatvanezer ügynökével, s vagy hárommillió besúgójával mindig mindenütt jelen van. Az ellenzék szerint a rendszer százezer politikai foglyot zárt börtönbe.

Az amerikai nyomás is közrejátszik abban, hogy Pahlavi 1963 januárjában meghirdeti a Fehér Forradalmat, programjában többek között földosztás, állami vállalatok magántulajdonba adása, a feudalizmus maradványainak felszámolása, az analfabetizmus elleni harc, választási reform (szavazati jog a nőnek) szerepel. A papság – és különösen Ruhollah Khomeini – elutasítja a terveket. Kapuściński csak azt említi, hogy Pahlavi szétoszt olyan papi és nagybirtokokat, amelyeket korábban Rezá Khán sajátított ki, illetve elvesz egyházi birtokokat, s azokat legközelebbi embereinek ajándékozta.

1973 végén az olajár robbanásszerűen, négyszeresére emelkedik, Irán évi 20 milliárd dollárhoz jut. Pahlavi bejelenti, hogy országát a világ ötödik nagyhatalmává teszi. A hadsereg fejlesztésének – amelyre a korábbi évi kétmilliárd dollár helyett mostantól tízet költ –, illetve komplett gyárak, üzemek importjának azonban hiányoznak a logisztikai, technikai, személyi feltételei. A kicsi és elavult kikötők képtelenek a megrendelt árutömeget fogadni, az utak rosszak, nincs elég teherautó és sofőr az áruk célba juttatására, nincsenek raktárak. A haditechnika egy része, így például sok száz helikopter – akár a sok ezer teherautó – százával porosodik és rozsdásodik a sivatagban. A gyárak és hadi eszközök működtetéséhez hiányzó hétszázezer szakembernek csak egy töredékét tudják külföldről pótolni. A sah több mint százezer fiatalot küld külföldi egyetemre, akik nagyobb része aztán nem tér vissza.

Diktatúrából diktatúrába

Kapuściński néhány hónappal az iszlám forradalom győzelme után – 1979 végén, 1980 elején – jár Teheránban. Pályáján az iráni a 27. forradalom, amelynek a harmadik világban a szemtanúja lehet. A közelmúltbeli eseményekre felgyújtott, bezárt vagy üresen álló szállodák, kiégett üzletek, mozi, bank emlékeztetik. Ezúttal is kíváncsi az utca emberének véleményére, tapasztalataira, történeteire, de talán kicsit egyoldalúan válogatja meg beszélgetőpartnereit, informátorait. Ennek persze feltehetőleg az lehet az oka, hogy a kritikusabb szelleműek nem mernek nyilatkozni vagy esetleg már emigráltak is. Ebben a megközelítésben Reza Pahlavi reformjainak, modernizációs törekvéseinek nincs semmilyen pozitív hozadéka. Azt pedig nem mondja ki egyértelműen Kapuściński, hogy a sah ellenzékének, ellenségének számító papság – és Khomeini – nemcsak a perzsa hagyományokat és életformát, az iszlám kultúrát védte, hanem a saját érdekeit, és sok vonatkozásban reakciós politikát folytatott.

Az író szerint Pahlavi bukását modernizációs kísérlete okozta: a reformokat, a másfajta életmodellt felülről akarták rákényszeríteni az emberekre, egy más hagyományokhoz és értékekhez kötődő társadalomra. Úgy véli, hogy a „*korszakosság kulcsa a falu*”, vagyis a modernizációt ott kellett volna kezdeni. Elgondolkoztató, amit a múlthoz való eltérő viszonyról ír. „[...] *Európában egymást váltják a korszakok, az új kiszorítja a régit [...] századunk embere csak nehezen érti meg elődeit. Itt másként van, itt a múlt ugyanolyan élő, mint a jelen. [...]*” Azt azonban vitatnám, hogy Ázsia idegen testként kivet magából mindent, amit Nyugatról próbálnak átültetni bele – elég csak Japán, Kína vagy Vietnam példájára gondolni.

Végeredményben – összegez Kapuściński – a Nagy Civilizáció nagy rablást jelentett, persze csak a kiváltságosoknak, a hatalom közelieknek, az olaj-burzsoáziának. Ezért is fordultak a tömegek egyre inkább a mecsetek és papok felé, és a hatalom véres leszámolásai ellenére ezért szaporodtak a sztrájkok, tüntetések.

A diktátor elmenekült, elűzték őt, nagyot fordult a világ – vagy mégsem? Bár a szerző a Khomeini és a papság uralmával beköszöntő korszak rémségeit nem festi le olyan részletesen és olyan drámai színekkel, mint Pahlavi uralmát, de nem hallgatja el, hogy a szabadság mégsem jött el, az országra ismét sötétség borult. Khomeini győzelmével megkezdődött a viszály a forradalom táborában: kiszorultak a korábbi ellenzékiek, a liberálisok, a felvilágosult köztársaságpártiak. Megkezdődött a tisztogatások korszaka, vadásznak az „ellenforradalmárookra.” Folynak a kivégzések, amiben az irániak „*nagy örömeiket lelik*”, mert az öldöklés ebben az országban szinte elementáris ösztönné vált.

Kapuściński jól látja: a diktatúra feltétele a tömegek tudatlansága. „*A sab távozásával a diktatúra nem tűnt el. [...] A diktatúra megdöntői gyakran akaratlanul s önmaguk ellenére is a diktatúra örökébe lépnek, s magatartásukkal, gondolkodásmódjukkal azt a korszakot viszik tovább, amelyet ők maguk semmisítettek meg.*”

Arról nem tesz említést az író – pedig könyve csak 1982-ben jelent meg –, hogy az országból mintegy kétmillió ember (köztük nagyon sok értelmiségi) menekült el, a rendszer támaszának számító Forradalmi Gárda kegyetlenségben nem sokban maradt el a SZAVAK-tól, s hogy bevezették az iszlám törvénykezést (ami a hűtlen asszonyokat például megkövezéssel, a lopást kézlevágással bünteti). Talán azért megértőbb a szerző Khomeini rendszerével szemben, mert azt annak idején a szocialista táborban Amerika- és Izrael-ellenesége miatt egy ideig haladónak tekintették.

A sabinsahot és a másik főművet, az etióp császárról, Hailé Szelassziéről és rendszere megdöntéséről írt *A császárt* annak idején a lengyelek, de több nyugati kritikus is a kommunista rezsim, az autokrácia allegóriájaként is olvasta. *A császárból* több színpadi adaptáció is készült, az egyiket Londonban mutatták be. Andrzej Wajda forgatókönyvet készített a műből, amelyet azonban soha nem forgathatott le.

Wajda egyébként az 1978-ban bemutatott *Érzéstelenítés nélkül* című filmje főhősét sokban Kapuścińskiról mintázta. Jerzy Michalowski riporterral, nemzedéke jellegzetes, sikeres képviselőjével, aki külföldi útjain számtalanszor került életveszélybe, de túlélte mindent, otthon jól működő, régóta bejáratott mechanizmusok végeznek. Szakmailag félreállítják, felesége elhagyja, öngyilkos lesz. A filmet a katonai szükségállapot idején – Wajda más filmjeivel együtt (*Hamu és gyémánt, Vasember, Márványember*) – betiltották.

Leleplezések

Kapuściński 2007. januári halála után néhány hónappal bombaként robbant a hír, hogy évekig együttműködött a lengyel hírszerzéssel. Besározták, meghurcolták, pedig kevés anyagot tartalmazó dossziéjából, a tőle származó, illetve rá vonatkozó néhány anyag, jelentés értelmezéséből, értékeléséből kiderül, hogy nem végzett érdemi munkát. Egyik korábbi összekötője, egy diplomáciai fedésben dolgozott hírszerző szerint szabotálta a kapott feladatok végrehajtását. A külföldi tudósítók beszerzése egyébként gyakorlat volt Magyarországon, a szocialista országokban, de az USA-ban is.

Ekkoriban már készül egy újabb leleplezés is. Artur Domosławski, a kolléga és barát (?) – aki élete utolsó évtizedében rengeteget beszélgetett az íróval az utazásairól, a találkozásairól, a módszereiről, a titkairól, halála után pedig az özvegy engedélyével az archívumához is hozzáférhetett – végigjárta a Kapuściński által felkeresett országok, helyszínek egy részét, felkutatta és megszólaltatta több riportalanját és pályája szemtanúit. *Háborúk és forradalmak költője. A legendás riporter. Kapuściński non fiction* című vaskos – magyarra 2011-ben rövidítve lefordított – könyvében tételesen ellenőrzi az író állításait, információit. A szöveget és tényeket szembesítve – szakértőkre hivatkozva – tudósításaiiban, könyveiben, így a két fő műben is csúsztatásokat, elhallgatásokat, valótlanságokat fedez fel. Nem igaz például a Mester néhány majdnem-agyonlövetésének története, mint ahogy az sem, hogy Che Guevarával vagy Patrice Lumumbával barátkozott volna. A tudósításokban megjelenő írói-énkép – az ezer veszélyt vállaló macsóé – és az ábrázolt valóság nem ritkán kiszínezett, kitalált. Csakhogy az ellenérvek, „bizonyítékok” – mindenekelőtt is a szemtanúk,

kollégák évtizedekkel későbbi visszaemlékezései – gyakran nem meggyőzőek, nem tekintetők hiteles forrásnak.

Domosławski igyekezett tárgyilagos maradni, gyakran azonban érezhető negatív elfogultsága is: kitergeti az író nőügyeit, családi problémáit és személyiségét is kritizálja. Kapuściński szerint őszintétlen, szerepjátszó, saját mítoszát építgető személyiség. Tisztában van a saját nagyságával, ugyanakkor mégis ingatag az önértékelése, nem bírja a kritikát, gyakran kozmetikázza önéletrajzát. Opportunista: évtizedekig hithű kommunista, vezető pártkáderekkel barátkozik, az eszme iránti elköteleződéséről azonban a rendszerváltás után nem ad számot.

Domosławski, elismerve, hogy egykori mentora általában törekedett a pontos elemzésekre, a politikailag pártatlan ítélkezésre, felrója neki, hogy ideológiai beállítódása átsüt néhány művén. Végző soron azonban nem kérdőjelezi meg az életmű értékét: úgy véli, hogy Kapuścińskinak – ha tényszerűen nem is „stimmel” minden a könyveiben és az írásaiban – vitathatatlanul sikerült a diktatúra természetrajzát megragadnia, nagy irodalmat létrehozni.

Domosławski könyvére – amelyet az özvegy apagyilkosságnak nevez – 2013-ban megszületett a válasz: Beata Nowacka és Zygmunt Ziątek könyvükben (*Literatura „non-fiction”. Czytanie Kapuścińskiego po Domosławskim*) cáfolják a leleplező vádjait, akire rábizonyítják, hogy tendenciózusan és szelektálva használja fel a Kapuściński életére, pályájára vonatkozó információkat, tényeket, manipulálja a szövegeket és az idézeteket, számos tárgyi és technikai hibát vét. Nem elemzi az irodalmi riportázs műfaji kérdéseit sem.

Fiction/non-fiction

Kritikusok, esztéták, újságírók az elmúlt egy-két évtizedben sokat vitatkoztak azon, hogy Kapuściński írásait, könyveit a fikció vagy a non-fiction kategóriába sorolják-e. Timothy Garton Ash történész határozottan elítéli a fikció és az újságírás közötti határvonal átlépését, mert az olvasóval – akinek non-fictiont ígértek – korrektnek kell lenni. Egyikünk sem látja a teljes képet, egyikünk sem lehet teljesen objektív, de legjobb tudásunk szerint ragaszkodnunk kell a tényekhez. Nem változtathatjuk meg egy „kicsit” sem az események rendjét, s nem „csiszolhatjuk” a valóságot.

John Ryle író, antropológus, Kelet-Afrika szakértő úgy véli a kritikákat nem lehet azzal elintézni, hogy Kapuściński *A sahinsahban* és *A császárban* a kommunista rezsím allegóriáját írta meg. Fordított esetben: az Edward Gierek kommunista diktatúráját bizonytalan információk és a titkosszolgálatok névtelen tagjainak információin alapuló könyvről sem állítaná senki, hogy az az etióp császári udvarról szól. Ryle szerint Kapuściński egyébként a tényekkel és a leírás pontosságával szemben előnyben részesíti a fantáziát és a szimbólumokat, s görbe tükörben láttatja az afrikaiakat.

Ugyanakkor Bill Deedes brit újságíró (korábban a *The Daily Telegraph* szerkesztője, azt megelőzően pedig miniszter) – aki maga is tanúja volt a ruandai háborúnak – Kapuściński hutu-tuszi népi társról írt munkájánál megvilágítóbb erejűt még soha nem olvasott. Szerinte Kapuściński Afrikával foglalkozó írásai mérvadóak, lenyűgözőek, bennük sikerül az újságírást irodalommal transzformálni. Neal Ascherson skót újságíró Kapuścińskit nagy történet-mesélőnek tartja, akinek az olvasó – ha nem is szó szerint – elhiszi, amit leírt.

Az érveket és ellenérveket parttalanul lehetne idézni. Végül is ahhoz az elvi kérdéshez jutunk el, hogy meddig tágíthatók a riport műfaji határai, a szerző mennyire kezelheti szabadon a tényeket, mennyire élhet az irodalom, költészet eszközeivel. Updike – aki tanulmányában *A császár* varázslatos eleganciáját Kafka költészetéhez hasonlítja – és több külföldi recenzens is Kapuścińskiban látta az Új Újságírást, a factot (a tény) és fictiont szintetizáló faction legjelesebb kelet-európai művelőjét.

Furcsa, sőt abszurd helyzet, hogy Kapuściński megítélése nagyban függ attól, hogy írásait, könyveit a kritikus az újságírás vagy az irodalom kategóriájába sorolja. Domosławski viccesen, cinikusan egy interjúban azt javasolja, hogy a könyvesboltokban az irodalom és a non-fiction polcok mellett egy újat is létre kellene hozni: „Kapusciński” felirattal. Nem

tudom megmondani, hogy én non-fictionként vagy szépirodalomként olvastam-e az ő műveit. Egyszerűen csak szerettem azokat, mert szórakoztattak, elvarázsooltak és számomra ismeretlen kultúrákat hoztak közel. (Akár például az indiai származású, Trinidad-Tobagóban született, Nagy-Britanniában élő, Nobel-díjas V. S. Naipaul non-fiction könyvei, útirajzai, esszéi.)

Alázatleckék

Hérodotosz-könyve elején Kapuściński azt fejtegeti, hogy első, „különleges és elragadó” külföldi útja Indiában nagy alázatleckét jelentett számára. Felismerte: egy másik kultúra csak hosszú és alapos előtanulmányok és készülődés árán nyílik meg. De tulajdonképpen minden írása, könyve alázatlecke: rádöbrent, minket a gőgösségünkre, közönyünkre, viszonylagos jólétünkre és arra, hogy milyen keveset tudunk a világ nagyobbik feléről, és segít felismerni mások másságában önmagunkat.

Szerzőnk azt írja valahol a *Futballháború* című, szintén világhírű könyvében, hogy aki Afrikát érteni akarja, olvasson Shakespeare-t. Hozzátehetjük: aki a világot legalább kicsit jobban akarja érteni, az olvasson Kapuścińskit. ■ ■ ■

IRODALOM

Kapuściński: *A sahinsah* (Fordította: Gimes Romána, Modern Könyvtár, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985)

Utazások Hérodotoszsal (Fordította: Szenyán Erzsébet, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2008)

Artur Domostawski: *Háborúk és forradalmak költője. A legendás riporter – Kapuściński non fiction* (Fordította: Hermann Péter, Poligráf, 2011)

Beata Nowacka – Zygmunta Ziątek: *Literatura „non-fiction”. Czytanie Kapuścińskiego po Domostawskim* (Uniwersytet Śląski, Katowice, 2013)

Adam Hochschild: *Magic Journalism*, The New York Book Review of Books, 1994. november 3.; Salman Rushdie: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,3871133.html>; Timothy Garton Ash: *Bearing witness is a sacred trust*, The Guardian, 2010. március 10.; John Ryle: *At play in the bush of ghosts*, Times Literary Supplement, 2001. július 27.; Bill Deedes: *A Good Man in Africa*, The Daily Telegraph, 2011. november 13.; Neal Ascherson: *Ryszard Kapuściński was a great story-teller, not a liar*, The Guardian, 2010. március 3.

Gervai András (1948): író, újságíró, kritikus. A *Titkos Magyarország – „Célszemély”: a társadalom* című könyve a Kalligram Kiadónál jelent meg 2015 tavaszán, *Bayreuthtól Bagdadig* című kötete pedig a 2019-es Könyvhét újdonsága volt.

